

על כמה פפירוסים — מקורותיו של יוסף בן-מתתיהו והכרונולוגיה שלו לתקופה הפרסית

הקביעה באשר למידת השפעתם של נתונים חדשים על תורה שכבר נתקבלה היא בעיה שכיחה בחקר ההיסטוריה ושאר מדעים. דומה כי על-פי רוב הבעיה היא זו של שמרנות מוגזמת: ייתכן כי חוקרים נוטים תחילה לצמצם את היקף השפעתם של נתונים חדשים, בקושרם אותם לפרט זה או אחר בלבד, בעוד שלמעשה מוכר לבסוף המידע החדש כבעל משמעות יסודית ומרחיקת לכת.¹ ברם, ייתכן גם המקרה ההפוך: חוקרים עלולים לשנות מתוך נטייה לקיצוניות, בהניחם בטעות, כי משמעותם של הנתונים החדשים, או של הוספתם למאגר הנתונים הקיים עד לגילוי החדש, היא כי יש לשנות או לנטוש את כל מכלול המידע שהם מתייחסים אליו. דומה, כי הדבר צפוי במיוחד אם מספקי הנתונים החדשים אינם, בראש וראשונה, אנשים העוסקים בתחום המדובר, שהרי מחד גיסא ייתכן שהם אינם מכירים בצורה מלאה את כל יסודותיה של התאוריה הישנה או של זו החדשה. מאידך גיסא קל לאדם לזנוח תאוריה שננקטה בעבר אם היא לא הייתה קרובה ללבו או למגמתו מלכתחילה.²

הרהורים אלה עשויים לשמש כמבוא למחקר דלהלן, בו נציע כי ארכאולוגים וחוקרי מקרא רבים הפליגו בהערכת משמעויותיו של נתון חדש מסוים להבנתנו את יוספוס. הנתון החדש מתייחס לסוגיה, אשר בה היו חוקרי יוספוס רגילים להניח שהוא טעה, ונראה לנו שהנתון החדש שנתגלה רק מסביר לנו כיצד ומדוע טעה — שלא כדעת חוקרים רבים אחרים, אשר נחפזו והניחו, שהנתון החדש מוכיח שיוספוס לא טעה.

* מאמר זה מבוסס על מאמר באנגלית 'On Some Papyri and Josephus' Sources and Chronology for the Persian Period', *JSJ*, 21 (1990), pp. 175–199, אשר תורגם לעברית על-ידי יאיר צורן והוכנסו בו אי-אלו תיקונים ועדכונים.

1 לדיון הקלסי ראו ט"ס קון, המבנה של המהפכות המדעיות, תרגם י' מלצר, תל-אביב תשל"ז. ברם, לעתים יש לזקוף כישלון בזיהוי משמעויות למורכבותן — יותר מאשר לשמרנות סתם. כך, לדוגמה, כבר הראיתי במקום אחר, כי תורה אפיגרפית מן המאה ה-19, שבסופו של דבר הייתה השלכה ישירה של הנחה מתחום חקר המטבעות מן המאה ה-18, לא השתנתה אלא נשארה בספרים עד ימינו שלנו, אפילו לאחר תגליות בתחום חקר המטבעות מן המאה ה-19, אשר הוכיחו, כי ההנחה הקודמת שגויה; איש לא הבחין בקשר (ראו ד' שוורץ, "קיסריה" ו"האיסקטיון" שלה, קתדרה, 51 [ניסן תשמ"ט], במיוחד עמ' 21–26).

2 אליבא דקון, שם, מדענים מוכנים יותר לנטוש תאוריה מקובלת אם כבר ממתינה תאוריה חדשה, המוכנה לתפוס את מקומה וכך למנוע היווצרות חלל ריק. אך נראה ברור, שדחיית תאוריה לא תיצור חלל ריק אצל אנשים שמלכתחילה לא התעניינו בה.

בעיה אצל יוספוס ושלוושה שלבי מחקר

נעסוק כאן בבעיית תיארוכם של המאורעות שיוספוס מספר עליהם בחמישים הסעיפים האחרונים בספר האחד-עשר של 'קדמוניות היהודים'. סעיפים אלה, הבאים לאחר סיום גרסתו של יוספוס לסיפור מגילת אסתר, נחלקים בנקל לשניים: סעיפים 297–301 העוסקים ביוחנן כוהן גדול, אחיו ישוע ו'סטרטגוס' (שר צבא? נציב?) פרסי המכונה בגוזס;³ וסעיפים 302–347 המספרים על רצף של מאורעות המתייחסים לבניו של יוחנן — ידוע ומנשה; לנישואיו של מנשה עם בתו של סנבלט, פחת שומרון; ולאלכסנדר מוקדון. אלכסנדר, המובא במגע עם סנבלט, ידוע והשומרונים, הוא היחיד מבין הנפשות הפועלות שזמנו וזהותו אינם מוטלים בספק.

שלוושה שלבים עבר המחקר בקביעת זמנם של מאורעות אלה, שלבים שאותם התוו שתי תגליות של תעודות במאה העשרים. בשלב הראשון, לפני גילוי תעודות יב שנתפרסמו לראשונה בשנת 1907, כל שידעו החוקרים היה שאוב מדברי יוספוס שסיכמנו לעיל, ואלה היו מוקשים בשל שני נתונים ספרותיים נוספים. הנתון הראשון מופיע בין דברי ההשתבחות של נחמיה לקראת סוף ספרו: 'ומבני יודע בן אלישיב הכהן הגדול חתן לסנבלט החרני ואבריהו מעלי' (נחמיה יג כח). דברים אלה דומים ביותר לסיפורו של יוספוס לגבי מנשה חתן סנבלט, אשר גורש אף הוא מירושלים, ודמיון זה מרשים מאוד — אף-על-פי שיוספוס אומר שמדובר בנכדו של יודע, ואילו נחמיה מדבר על בנו של יודע. הנתון השני לקוח מספרו של דיודורוס מסיציליה (טז, מז–נא; יז, ה) באשר לשר הצבא הפרסי בגואס (Βαγώας), שנטל חלק נכבד בדיכוי מרד נגד פרס כימי ארתחשסתא השלישי (338–358 לפנה"ס) — לאמור, בעשורים האחרונים שלפני פלישת אלכסנדר לאזור. יוספוס (סעיפים 297 ו-300) מזכיר כזכור את 'בגוזס' (Βαγώσσης) או 'בגואס' (Βαγώας) כ'סטרטגוס' של ארתחשסתא, וטבעי להניח שהוא מתכוון לאותו אדם, כמו שטבעי להניח שחתני סנבלט הנזכרים בשני המקורות — חד הם.

לנוכח נתונים אלה, ובהתחשב בדברי נחמיה שארתחשסתא, אותו שירת, מלך שלושים ושתיים שנה לפחות (נחמיה יג, ו), מה שמוציא מכלל חשבון את ארתחשסתא השלישי אשר מלך רק כעשרים שנה, עמדו חוקרים מן התקופה שקדמה לגילוי תעודות יב בפני שתי אפשרויות עיקריות. אחדים שייכו את נחמיה לימי ארתחשסתא השני (358–404 לפנה"ס), כך שבמאמץ קטן ניתן היה לשזור את נישואי התערוכת עם תקופת אלכסנדר ולזהות את בגוזס, הנזכר על-ידי יוספוס, עם שר הצבא הנזכר אצל דיודורוס.⁴ ברם, חוקרים רבים אחרים העדיפו לשייך את נחמיה לימי ארתחשסתא הראשון, באמצע המאה החמישית (424–465 לפנה"ס), וזאת בשל נטייתם להותיר פער זמן גדול ככל האפשר בין זמן פעולתם של עזרא ונחמיה (שנהוג היה לקשר ביניהם כרונולוגית, כמו במקרא) לבין הקרע עם השומרונים, שבדרך כלל נתפס כסופי עם בניית המקדש על הר גריזים

3 ראו להלן, הערה 48. כמה עדי נוסח של יוספוס גורסים: 'בגואס'.

4 ראו ההפניות אצל H.H. Rowley, 'Nehemiah's Mission and Its Background', *Bulletin of the John Rylands Library*, 37 (1954–1955), p. 547. ראולי מעיר כי תעודות יב הוציאו למעשה דעה זו מכלל חשבון. וראו להלן, הערות 7 ו-10.

בימי אלכסנדר — נתון שנתקבל מיוספוס.⁵ אם כן, לפי חוקרים אלה יוספוס פשוט טעה כאשר ייחס לימי אלכסנדר מקרה של נישואי תערוכת וגירוש, אשר התרחש למעשה מאה שנה קודם לכן.

בטרם נמשיך לשלב השני בתולדות המחקר, נדגיש לפי דרכנו, שלבעלי שתי הגישות שסקרנו עד כה משותפת ההנחה, כי דברי נחמיה ודברי יוספוס נסבים על אותו מקרה אחד של נישואי תערוכת, שהביא לגירוש חתנו של סנבלט מירושלים. הנחה זו הייתה מובנת מאליה לכולם, בין אם סברו שהתיבה 'ומבני' שבנחמיה יג, כח עשויה לחול גם על נכד, בין אם סברו שיוספוס טעה לא רק לגבי זמן המאורע אלא גם לגבי מידת הקרבה שבין החתן ליודע: טעותו השנייה משקפת רישול או תיקון מכוון, שמטרתו לקרב את המאורע לימי אלכסנדר.⁶

השלב השני: עם פרסום תעודות יב הראשונות, בשנת 1907, השתלטה במהירות ובבטחה הדעה השנייה, הקובעת כי נחמיה חי בימי ארתחשסתא הראשון, ומכאן שיוספוס טעה בכמאה שנים בקביעת זמנם של נישואי התערוכת.⁷ שהרי בפירושים אלה, בתעודות שהן בבירור מן העשור האחרון של המאה החמישית לפנה"ס, נזכר יוחנן ככוהן הגדול בירושלים ובגוהי כפחה הפרסי ביהודה, ואף נזכרים בניו של סנבלט, פחת שומרון; ומכך עולה כי זה האחרון כבר מת, או שלפחות היה זקן מלשמש בתפקידו.⁸ אם כן, מאחר שעם בני זמנו של נחמיה נמנו סנבלט וגם אלישיב, סבו של יוחנן,⁹ התברר כי את זמנו

5 ראו למשל C. Steuernagel, *Übersetzung und Erklärung der Bücher Deuteronomium und Josua und allgemeine Einleitung in den Hexateuch*, III, Göttingen 1900, p. 276; A. Bertholet, 'Allgemeine Einleitung in den Hexateuch', *Theologische Literaturzeitung*, 26 (1901), col. 188

6 ראו להלן, הערות 12, 53, 54.

7 ספרי היעץ הבסיסיים מראים את השינוי בבירור, ונביא שתי דוגמאות. בשנת 1904 עדיין קיבל ולהאוזן (J. Wellhausen, *Israelitische und jüdische Geschichte*, Berlin 1904⁵, p. 245, n. 1) את זמנו של ידוע כפי שקבעו יוספוס; אך כבר בשנת 1907, שבה נתפרסמו התעודות, שונתה אותה הערה כדי להתנגד לזמן שקבע יוספוס (שם, מהדורה שישית, עמ' 240, הערה 2). בדומה לכך, אם מהדורת 1898 של שירר (E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, III, Leipzig) עדיין טענה כי את בגוזס הנזכר אצל יוספוס יש לזהות, 'ללא ספק', עם זה הנזכר אצל דיודורוס, הרי מהדורת 1909 (שם, מהדורה רביעית, עמ' 233, הערה 22) מזהה את שר הצבא שמזכיר יוספוס עם הפחה הידוע מתעודות יב, ושירר ממעט בחשיבות הופעתו של שם דומה אצל דיודורוס, מאחר שהשם שכיח. כך חולפת תהילת עולם.

8 את הטקסטים הנוגעים לעניין זה פרסם לראשונה E. Sachau, *Drei Papyrusurkunden aus Elephantine*, Berlin 1907; אך נהוג לצטטם לפי A. Cowley, *Aramaic Papyri of the 5th Century B.C.*, Oxford 1923, nos. 30–32

9 אני מניח, כמקובל, כי יוחנן בן אלישיב הנזכר בנחמיה יב כג הוא אותו יוחנן הנזכר בפסוק הקודם כבנו של יודע (כפי שעולה מן ההקשר; 'בן' משמש כאן כמוכח של 'נכד' — וראו להלן, הערה 53). כן אני מניח כמקובל, ש'יונתן' הנזכר בנחמיה יב יא הוא שיבוש של 'יוחנן', כפי שעולה מיוספוס ומנחמיה יב כב–כג. למקרים אחרים של שיבוש שכיח זה, ראו לדוגמה: עדי הנוסח למעשי השליחים ד 6 וליוספוס, קדמוניות יד, 222; שני מקרים אחרים מביא W. Rudolph, *Esra und Nehemia (samt 3. Esra)*, Tübingen 1949, p. 190. למקרה הקרוב ביותר לענייננו, ראו א' שליט, 'פרק בתולדות מלחמת המפלגות בירושלים בסוף המאה החמישית ותחילת המאה הרביעית לפני הספירה', ספר הזכרון

של נחמיה יש לקבוע בתקופתו של ארתחשסתא ששלט קודם לזמנן של תעודות אלה, קרי: בימי ארתחשסתא הראשון. ברם זה אומר, כי יוספוס אמנם קבע את זמנו של מאורע מאמצע המאה החמישית באמצע המאה הרביעית. הדעה הראשונה, שהניחה קשר בין נחמיה לארתחשסתא השני וזיהתה את בגוזס של יוספוס כבגואס של דיודורוס, הופרכה מעיקרה וירדה מן הפרק.¹⁰ השאלה היחידה שעדיין היה צורך לדון בה הייתה, האם את בניית המקדש השומרוני על הר גריזים, שיוספוס קושר עם אלכסנדר ועם נישואי התערובת, ניתן להשאיר היכן שקובע אותה יוספוס, בימי אלכסנדר, או שמא יש להחזיר אף אותה למאה החמישית.¹¹

מכל מקום חשוב לנו להדגיש, כי גם בעידן שני זה של המחקר, כמו בקודמו, רווחה הדעה בין החוקרים, שהייתה מוסכמת למעשה על כולם כאחד, כי נחמיה ויוספוס מתייחסים לאותו מקרה. שהרי מוסרים שניהם על קרוב-משפחה מדרגה ראשונה של יוחנן כוהן גדול (בנו של יודע ונכדו של אלישיב) שנשא את בת סנבלט ועל כן גורש; ושניהם אף מוסיפים כי גם כוהנים אחרים נשאו נשים נכריות באותם ימים. לפי ניסוחו של קאולי, שצוטט בהסכמה על-ידי רבים, הדעה כי היו שני מקרים כאלה, שרק על האחרון שבהם מספר יוספוס, היא פתרון שרק נואשים ביותר עשויים להעלותו על הדעת.¹²

השלב השלישי: יסודותיה של ההסכמה הכללית ההיא נתערערו בשנות החמישים והשישים בשל שלוש התפתחויות כלליות ובשל תגלית ספציפית אחת, ואילו תגלית אחרת בשנות השמונים נחשבת בעיני רבים כאילו קברה אותה סופית. ראשית, ובצורה כללית ביותר, תגליות קומראן הביאו להכרה גורפת באופייה הרבגוני של היהדות הקדומה ובאי-נכונותה של ההנחה, כי כל היהודים מימי עזרא ואילך היו 'אורתודוקסים'.¹³

ליוחנן לוי, ירושלים תש"ט, עמ' 254–255. כאן, אחרי שבפתח מאמרו על קדמוניות יא, 297–301, הוא הגיע למסקנה, כי 'יונתן' שבנחמיה יב יא הוא שיבוש של 'יוחנן', חזר שליט כבר בעמוד הבא, פעמיים, לדבר על 'יונתן'; תהא טעות זו של המחבר או של המדפיס, משמעותה לענייננו עומדת בעינה.

10	ראו לעיל, הערה 7, וכן E. Meyer, <i>Der Papyrusfund von Elephantine</i> , Leipzig 1912 ² , p. 71
11	לדיון ולהפניות לספרות, ראו H.H. Rowley, 'Sanballat and the Samaritan Temple', <i>Bulletin of the John Rylands Library</i> , 38 (1955–1956), pp. 170–187
12	'a solution too desperate to be entertained' ראו: קאולי (לעיל, הערה 8), עמ' 110, המצוטט מתוך R. Marcus, <i>Josephus</i> , 6 (Loeb Classical Library), הערה 1 וכן B. Motzo, <i>Saggi di storia e letteratura Giudeo-ellenistica</i> , Florence 1924, p. 204 (ניסיון של הרמוניזציה שאינו ראוי לדיון); א' צ'ריקובר, היהודים והיוונים בתקופה ההלניסטית, ירושלים תשכ"ג ² , עמ' 331, הערה 12; ש"ז צייטלין, קורות בית שני, א, ירושלים ותל-אביב תשכ"ח, עמ' 316, הערה 117. למספר מקרים של אמונה דומה בשנים שקדמו לגילוי תעודות יב, ראו: E. Ewald, <i>Geschichte des Volkes Israel</i> , IV, Göttingen 1864 ³ , p. 277 (מובן מאליו [...] ללא ספק [...]), וכן E. Bevan, <i>Jerusalem under the High Priests</i> , London 1904, p. 15 (ללא ספק). באשר להנחה הרווחת, כי נחמיה יג, כט–ל וקדמוניות יא, 312 מלמדים שהיו גם מקרים אחרים של נישואי תערובת בקרב הכוהנים, הדומים לאלה עם בתו של סנבלט, ראו בין השאר: מ"צ סגל, מסורת ובקורת, ירושלים תשי"ז, עמ' 217–218, 220.
13	ראו, למשל M. Smith, 'Palestinian Judaism in the First Century', M. Davis (ed.), <i>Israel: Its Role in</i>

הכרה זו, המקובלת עלינו,¹⁴ ערערה את אי-הרצון לשקול את האפשרות, כי מאורע כה לא-אורתודוקסי כנישואי תערובת של כוהן גדול היה יכול להתרחש פעמים רבות יותר מן המינימום המוחלט שדורשים המקורות: פעם אחת ויחידה.

שנית עלינו להזכיר כי להכרה זו הצטרפו עדויות מקומראן על התפתחותו של נוסח המקרא, וכן ממצאים ארכאולוגיים שבהר גריזים, אשר יצרו הסכמה כללית, כי את זמן הקרע שבין היהודים לשומרונים יש לאַחַר מן התקופה הפרסית לתקופה ההלניסטית, או אף לימי החשמונאים.¹⁵ גם עובדה זו מפחיתה את אי-הסבירות של נישואי תערובת בין ירושלמים לבין בנות שומרון בתקופה הפרסית.

ההתפתחות הכללית האחרונה שלאחר מלחמת העולם השנייה, שברצוננו להזכיר כאן, היא השם הרע שדבק בביקורת המקורות. בדומה למה שאירע ביחס למקרא ולברית החדשה, כך גם ביחס להיסטוריונים הקלסיים ויוספוס בכללם, משתררת מידה ניכרת של סלידה מביקורת המקורות, שבה עסקו במרץ בעיקר בגרמניה.¹⁶ אך כפי שניווכח, דווקא ביקורת המקורות היא ענף המחקר העשוי להציג את הנימוק החזק ביותר כנגד ההנחה, כי שני הסיפורים על נישואי תערובת עוסקים בשני מאורעות נפרדים.

מכל מקום, על רקע התפתחויות כלליות אלה אין להתפלא, כי גילויים של חותם וקטע פפירוס בשנת 1962 בוואדי דליה אשר מצפון ליריחו — המעידים על קיומו של סגבלט

Civilization, New York 1956, pp. 67–81; idem, 'The Dead Sea Sect in Relation to Ancient Judaism', *New Testament Studies*, 7 (1960–1961), pp. 347–360. לביטוי החלטי ביותר של הדעה הקודמת, אשר שללה את אפשרות קיומו של מקרה אחר של נישואי תערובת מעין אלה בעידן האורתודוקסיה ששלטה לאחר עזרא ונחמיה, ראו האירוניה המרה של וילריך: H. Willrich, *Juden und Griechen vor der makkabäischen Erhebung*, Göttingen 1895, p. 7.

14 במאמר זה אני מוצא עצמי בעמדה שנקטתי במאמר אחר D.R. Schwartz, 'Josephus and Nicolaus on the Pharisees', *Journal for the Study of Judaism*, 14 (1983), pp. 157–171. לאמור, ספקותיי אינם נוגעים לשאלה אם רוב יהודי התקופה היו או לא היו 'אורתודוקסים', כי אם לשאלת הזיקה שבין שאלה זו לבין ניתוח דברי יוספוס. נקודה זו יש להדגיש לאור סקירת הנושא בידי גודבלט; D. Goodblatt, 'The Place of the Pharisees in First Century Judaism: The State of the Debate', *Journal for the Study of Judaism*, 20 (1989), pp. 12–30. במיוחד עמ' 18–26.

15 ראו: 'י' מגן, 'גריזים, הר', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, א, עמ' E.F. Campbell, Jr., 'Jewish Shrines of the Hellenistic and Persian Periods', F.M. Cross ; 353–351 (ed.), *Symposia Celebrating the Seventy-fifth Anniversary of the Founding of the American Schools of Oriental Research (1900–1975)*, Cambridge, MA 1979, pp. 159–162. אשר לעדויות בדבר נוסח המקרא, ראו בפרק הראשון של: J.D. Purvis, *The Samaritan Pentateuch and the Origin of the Samaritan Sect*, Cambridge, MA 1968.

16 D.R. Schwartz, 'KATA TOYTON TON KAIPON: Josephus' Source on Agrippa II', *JQR*, 72 (1981/82), pp. 244–245. להערות וביבליוגרפיה לגבי המגמה ששררה לאחר מלחמת העולם השנייה בחקר הברית החדשה, לעבור ממחקר היסטורי וביקורת מקורות ל'ביקורת קומפוזיציה' כוללנית יותר, ראו G. Lüdemann, *Early Christianity According to the Tradition in Acts: A Commentary*, London 1989, pp. 3–4. למעשה התחילה התפתחות זו עוד בין שתי מלחמות העולם; ראו D.R. Schwartz, *Studies in the Jewish Background of the Christianity*, Tübingen 1992, pp. 262–265.

פחת שומרון המאוחר לזמנו של נחמיה — נתפס כמאשר את דבריו של יוספוס וכמביא למסקנה, כי עם כל ההפתעה שבדבר, בכל זאת נבדלו נישואי התערובת שיוספוס מספר עליהם מאלה הנזכרים אצל נחמיה. שהרי מקורות חדשים אלה מעידים על כך, שבנו של סנבלט כלשהו היה פחת שומרון באמצע המאה הרביעית לפני הספירה, זמן לא רב לפני ימי אלכסנדר מוקדון. קשה מאוד לתאר כי עלינו לזהות את האב עם סנבלט הנזכר בספר נחמיה, מאחר שתעודות יב מעידות על כך, כי זה האחרון היה זקן, או שכבר מת, בשנת 408 (שהרי מתפקדים אז בניו); זאת ועוד, בתעודות אלה מכונה הבן שירש את מעמדו של סנבלט בשם אחר. כך, כפי שטען פ"מ קרוס בפרסומים רבים, סביר להניח, כי סנבלט הנזכר באיגרות ואדי דליה היה נכדו של זה הנזכר בספר נחמיה. תגלית זו של פפונימיה (מתן שם הסב), ושל שמירת משרת פחת שומרון בתוך משפחה זו, מקלה עלינו לקבל את טענת יוספוס כי בשומרון, בשנות השלושים של המאה הרביעית לפנה"ס, אכן היה פחה ושמו סנבלט; הוא היה, כך מסתבר, סנבלט 'השלישי', בנו של הפחה ששמו נזכר בחותם ובפפירוס מוואדי דליה ונכדו של סנבלט 'השני', אשר היה נכדו של סנבלט 'הראשון', יריבו של נחמיה. שחזור סביר זה גם הביא את קרוס למסקנה, כי עלינו לנטוש את הדחייה ה'ביקורתית מדי' (hypercritical) הקודמת באשר לכרונולוגיה שמציג יוספוס. לדעתי, עלינו דווקא לקבל את הרעיון, כי היו שני מקרים נפרדים של נישואי תערובת בין משפחת הכוהן הגדול בירושלים לבין בנותיהם של פחות שומרון שנשאו את השם סנבלט. במסקנה זו, אותה פרסם קרוס שוב ושוב, הצטרפו אל קרוס חוקרים רבים מאוד מאסכולות שונות.¹⁷

יתר על כן, גילוייה של פפונימיה במשפחת סנבלט עודד את קרוס ורבים שהלכו בעקבותיו להניח, כי אותו מנהג אפיין גם את שושלת הכהונה הגדולה בירושלים, ובמיוחד להניח, כי את סופה של השושלת — המסתיימת במקרא ביוחנן ובידוע בימי דריווש

17 בין פרסומים אחרים של קרוס, ראו: F.M. Cross, 'The Discovery of the Samaria Papyri', *Biblical Archaeologist*, 26 (1963), pp. 110–121; idem, 'The Papyri and Their Historical Implications', *Discoveries in the Wādī ed-Dālīyeh (Annual of the American Schools of Oriental Research, 41)*, Cambridge, Ma 1974, pp. 17–29; idem, 'Reconstruction of the Judaeian Restoration', *Interpretation*, 29 (1975), pp. 187–201 (נוסח מחוקן של מאמר אשר הופיע לראשונה ב-JBL, 94 (1975), pp. 4–18); פ"מ קרוס, 'שומרון וירושלים — תולדות השומרונים בראשיתם ויחסיהם עם היהודים', ח' תדמור, 'אפעל וח' גרינפלד (עורכים), שיבת ציון — ימי שלטון פרס (היסטוריה של עם ישראל, ו), ירושלים תשמ"ג, עמ' 81–94. לטענה (בעקבות קרוס, שחזור, שם, עמ' 189 (=6); שומרון וירושלים, שם, עמ' 89–91), כי נחמיה ויוספוס מתייחסים לשני מקרים נפרדים של נישואי תערובת, ראו גם למשל: פורביס (לעיל, הערה 15), עמ' 103; B. Porten, *Archives from Elephantine*, Berkeley & Los Angeles 1968, p. 116 וכן הערך 'סנבלט' באנציקלופדיה יודאיקה, יד (1971), טורים 823–825; K. Gallinger, *Studien zur Geschichte Israels im persischen Zeitalter*, Tübingen 1964, p. 210; 'א' כשר, 'מסע אלכסנדר הגדול בארץ ישראל', בית מקרא, כ (תשל"ה), עמ' 200–201; מ' מור, 'הכוהנים הגדולים ביהודה בתקופה הפרסית', בית מקרא, כג (תשל"ח), עמ' 62–67; R.J. Saley, 'The Date of Nehemiah Reconsidered', G.A. Tuttle (ed.), *Biblical and Near Eastern Studies: Essays in Honor of William Sanford LaSor*, Grand Rapids, MN 1978, pp. 155–156; H. Tadmor, 'The Persian Period', H.H. Ben-Sasson (ed.), *A History of the Jewish People*, Cambridge, MA 1976, pp. 178–179

השני (ראו נחמיה יב, כב), בשלהי המאה החמישית לפנה"ס — יש להשלים עד לשלהי התקופה הפרסית, היינו לימי אלכסנדר, באמצעות ההנחה בדבר קיומם של עוד יוחנן וידוע במאה הרביעית, שכל אחד מהם נשא את שם סבו. אף כאן צודק אפוא יוספוס, לדעת קרוס וסיעתו, שכן עלינו להבין שסיפורו על יוחנן, ישוע ובגוזס (סעיפים 297–301) מתייחס ליוחנן השני ולשר הצבא הפרסי שעליו מספר דיודורוס (כדעת בעלי הדעה הראשונה בשלב הראשון של המחקר בסוגייתנו); גם טענת יוספוס, כי היה זה ידוע שפגש באלכסנדר, הופכת סבירה לגמרי.¹⁸

לבסוף, כעשרים שנים אחרי גילויי ואדי דליה, הופיעה ראיה חדשה המאששת שחזור חדש זה, והיא נחשבת למכת חסד לתאוריה הישנה, הטוענת כי יוספוס טעה וקבע מאורעות מן המאה החמישית במאה הרביעית: ד' בר"ג הצליח לקרוא 'יוחנן הכוהן' על מטבע שהוא מייחס לאמצע המאה הרביעית. קריאה זו אישרה את קיומו של יוחנן 'השני', שעד אז היה בגדר השערה בלבד.¹⁹

נתונים ומשמעויותיהם

כפי שראינו, בדורות קודמים, הן לפני גילוי תעודות יב והן לאחריו, הניחו חוקרים — על-פי תחושת בטנם והשכל הישר — שיוספוס ונחמיה התייחסו לאותו מקרה של נישואי תערוכת. ברם, אישור בלתי-תלוי לקביעת יוספוס, בדבר עצם קיומם של סנבלט בימי

18 נוסף על רבים מאלה שנזכרו בהערה הקודמת, ראו: H.G.M. Williamson, 'The Historical Value of Josephus' *Jewish Antiquities* XI. 297–301', *Journal of Theological Studies*, n.s. 28 (1977), p. 66 ; J.M. Miller & J.H. Hayes, *A History of Ancient Israel and Judah*, Philadelphia 1986, p. 474

19 ראו: ד' בר"ג, 'מטבע-כסף של יוחנן הכוהן הגדול', קדמוניות, יז (1984), עמ' 59–61. אף-על-פי שנקבל כאן, לצורך הדיון, את ייחוסו של מטבע זה ליוחנן השני שחי באמצע המאה הרביעית, הרי לנוכח הדמיון בינו לבין מטבע 'חזקיה', שהוא מן החלק המאוחר יותר (?) של המאה ההיא, יש לשאול עד כמה ברורה העובדה, כי את המטבע של יוחנן אין לייחס לחונוי הראשון (= 'יוחנן השלישי'), בנו של ידוע ויורשו (קדמוניות יא, 347). ואכן, בטליון (J.W. Betlyon, 'The Provincial Government of the Persian Period Judeah and the Yehud Coins', *JBL*, 105 [1986], esp. pp. 639–642) מתארך את המטבע של יוחנן לשנים 331–335 לפנה"ס לערך, כלומר לתאריך מאוחר מזה שהציע ברג. אך בטליון אינו מנסה ליישב קביעה זו, לא עם קביעתו של יוספוס כי הכוהן הגדול ששימש באותה עת היה ידוע, ואף לא עם הדעה המקובלת בעקבות קרוס, כי יוחנן השני חי כמה עשרות שנים קודם לכן. על חזקיה ראו: יוספוס, נגד אפיון, א, 187–189; M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and* ; *Judaism*, I, Jerusalem 1974, pp. 40–41 ; נ' אביגד, בולות וחותמות מתוך ארכיון ממלכתי מימי שיבת ציון (= קדם, ד), ירושלים 1976, עמ' כא–כב. באשר ל'חונוי' כצורה מקוצרת של 'יוחנן', ראו: קרוס, שחזור (לעיל, הערה 17), עמ' 189 (=6), הערה 12, וכן הנוסח העברי והיווני של בן סירא ג, 1. וראו גם שפאר (A. Spaer, 'Jaddua the High Priest?', *Israel Numismatic Journal*, 9 [1986/87], pp. 1–3), המייחס מטבע הנושא את כתובת 'ידוע' (?) לידוע 'השני', כלומר, לנכדו של 'ידוע הנזכר על-ידי נחמיה וסבו של ידוע שמזכיר יוספוס. לעומתו ראו 'משורר, אוצר מטבעות היהודים מימי שלטון פרס ועד מרד בר-כוכבא, ירושלים תשנ"ח, עמ' 22. משורר מייחס את המטבע לידוע 'השלישי' שמימי אלכסנדר.

אלכסנדר ויוחנן כוהן גדול כמה עשרות שנים קודם לכן, שיקם לאחרונה את האמון גם בתאריך שיוספוס קבע לנישואי התערובת. אולם כפי שכתב מווינקל בנספח זנוח לכרך שהופיע שנה לפני מותו, דומה כי העניין אינו כה פשוט: אם אכן חי סנבלט כלשהו בימי אלכסנדר ויוחנן כלשהו בדור שלפניו, אין הדבר חייב לשכנענו שיוספוס צדק. הוא עשוי, באותה מידה, להסביר לנו כיצד קרה שיוספוס טעה.²⁰ דוגמה מימינו-אנו תמחיש זאת. לפני שנים אחדות הביאני נתיב צדדי של מחקר לגלות, כי בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 היו שני יהודים ששמם יונס באנדי שגרו מרחק קילומטרים אחדים איש מרעהו, כתבו באותה לשון ובנושאים דומים ושנות חייהם היו זהות כמעט.²¹ יונס ה' באנדי חי בשנים 1860–1927, ואילו יונס מ' באנדי חי בשנים 1862–1929. ואם לא די בזה, הרי שהבאנדי השני נמנע בדרך כלל מלציין את האות הראשונה של שמו השני, כך שבצד חיבורים אחדים שכתב 'יונס ה' באנדי' ישנם גם רבים שכתב 'יונס באנדי'. לכן גם בדורנו, המשופע בעודף תיעוד, אין זה מפתיע כי אפילו ספרנים מנוסים עשו את השניים לאחד כששרבבו בקפדנות את האות השגויה (ה' במקום מ') לשמו של באנדי הצעיר. אם אפוא נגלה עתה קטלוג של ספרייה כלשהי המייחס פרסום מסוים ליונס ה' באנדי נהיה חייבים לברר, אם ה"ה"א אכן נמצאה במקור אמין (למשל: עמוד שער, הקדמה), או אם, בעת שהוסיף הספרן את האות ה"ה"א, הוא היה לפחות מודע לעובדה, כי היו שני יונס באנדי. אם כך הדבר, נוכל להניח, כי הייתה לו סיבה טובה כלשהי לייחס את החיבור ליונס ה' ולא ליונס מ'. אם לא — לאו.

בדומה לכך: אם יודעים אנחנו כעת, כי היו שני כוהנים גדולים ששמם יוחנן ושני אנשים ששמם סנבלט, ומוצאים כי יוספוס מספר סיפורים על אנשים הנושאים שמות אלה וממקמם בזמנו של הזוג האחרון, עלינו לתהות האם מצא את התיארוך במקורותיו, או שלפחות היה מודע לכך כי היו שני זוגות כאלה.²² מן האפשרות השנייה, שיוספוס ידע כי היו שני אנשים ששמם יוחנן ושניים ששמם סנבלט, אפשר על נקלה להתעלם; אין

20 ראו S. Mowinckel, *Studien zu dem Buche Ezra-Nehemia*, II, Oslo 1964, p. 126. גם שליט, שהיה אחד מגדולי חוקרי יוספוס שבדור הקודם, השתמש בפירוש בטקסטים של ואדי דליה כדי להסביר כיצד טעה יוספוס. ראו: A. Schalit, *König Herodes*, Berlin 1969, p. 495, nn. 46–48. ונראה שלכך מתכוונת גם סדרת השאלות שהעמיד A. Momigliano, 'Flavius Josephus and Alexander's Visit to Jerusalem', *Athenaeum*, n.s. 57 (1979), p. 43, n. 6 (=idem, *Settimo contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico*, Roma 1984, p. 322, n. 6). לעומת זאת נראה שיש לדחות את תגובת היתר של קוגינס (R.J. Coggins, *Samaritans and Jews*, Atlanta 1975, pp. 95–97), שלפיה — למרות הטקסטים מוואדי דליה — עלינו לדחות את סיפורו של יוספוס מכול וכול בשל טבעו הפולמוסי וזיקתו לאגדות אלכסנדר. יש בכוחה של ביקורת מקורות לבור את המוץ מן הבר.

21 באשר לסעיף זה, ראו ד' שוורץ, 'יונס באנדי' — שמותיהם, שנות חייהם וחיבוריהם, קרית ספר, נח (תשמ"ג), עמ' 417–418.

22 חברי פרופ' יהושע שוורץ (שנולד במדינת ניו-יורק באותה שנה שבה נולדתי אני שם, למד באותו חוג באוניברסיטה העברית שאני למדתי בו, באותן שנים, קיבל אותו תואר, ומלמד באוניברסיטת בראילן באותו תחום שבו אני מלמד באוניברסיטה העברית), הפנני לספר המפרט וממחיש בעיות נוספות ממין זה: E.A. Wrigley (ed.), *Identifying People in the Past*, London 1973. ראו לדוגמה שם, עמ' 47–50 (D. Herlihy), ועמ' 130–132 (I. Winchester).

כל ראייה או אפילו סימן לכך. כפי שכבר ראינו, רק בשל התגליות בוואדי דליה השתכנעו החוקרים שאכן כך הם פני הדברים; אך ליוספוס לא הייתה כל גישה לאיגרות ואדי דליה.²³ יתר על כן, כפי שצינו חוקרים רבים, דומה כי יוספוס סבר, שהתקופה הפרסית הייתה קצרה בהרבה משהייתה למעשה, כך שמרווח הזמן בין תקופתו של נחמיה לבין זו של אלכסנדר לא היה כה ארוך בעיניו כפי שהוא בעינינו.²⁴ במילים אחרות: לא זו בלבד שיוספוס לא הכיר כל עדות ליוחנן שני ולסנבלט שני, הוא גם לא הבחין בבעיה שהם פותרים.

האפשרות הראשונה, כי יוספוס מצא במקורותיו את קביעת הזמן לאמצע המאה הרביעית, קביעה המקבילה לדף השער בדוגמת באנדי דלעיל, מחייבת בחינה מפורטת יותר.

מקורותיו של יוספוס לקדמוניות יא, 297–347

דבריו של יוספוס בסוף 'קדמוניות היהודים', ספר יא, הם נושאו של דיון עירני, שהחל בעיקרו במחקר של ביכלר משנת 1898; מחקרים חשובים אחרים כתבו, בין השאר: בספרוינד, מוצו, צ'ריקובר, מווינקל, קיפנברג, ויליאמסון, מומיליאנו, דקסינגר וכהן,²⁵

23 למעשה כבר בעבר, לפני גילויי ואדי דליה, היו חוקרים שנטו להאמין, כי היו שני סנבלט. כפי שחשדו. בצדק. מציאות כזאת עשויה להסביר את הבלבול שחל אצל יוספוס: ראו להלן בפרק הסיכום של מאמר זה.

24 ראו למשל: סגל (לעיל, הערה 12), עמ' 221; ויליאמסון (לעיל, הערה 18), עמ' 64–65; C.C. Torrey, 'The Two Persian Officers Named Bagoas', *American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 56 (1939), pp. 300–301. זה האחרון מסיק מכך, שיוספוס אינו מזכיר יותר משני ארתחשסתא, ארתחשסתא הראשון ו'האחר' (סעיף 297, בהסתמך על התיקון על יסוד התרגום הלטיני כאן, שהוא הגיוני, מאחר שסעיף 296 חותם בארתחשסתא הקודם ורשימת היחס שבסעיף 297 מצביעה על פער זמן), כי האחרון הוא ארתחשסתא השלישי, ובגזס הוא שר הצבא הידוע לנו מדברי דיודורוס. ברם, הדבר מראה רק שיוספוס — שלא ידע על בגויה הנזכר בתעודות יב — סבר כי כך הם פני הדברים. לעומת זאת, איני יכול להסכים עם מור (לעיל, הערה 17), עמ' 64–65 והערה 58 שם, כי מאחר שבסעיף 297 התייחס יוספוס לארתחשסתא השני (כך הוא מתרגם *Toû ἄλλου*), אך גם מדבר על שר צבאו הידוע של ארתחשסתא השלישי, הרי למעשה ידע יוספוס על כל שלושת המלכים. לבד מבעיית התרגום, דרך כזאת יש בה משום אכילת העוגה והשארתה שלמה. ככלל נוכל להוסיף, כי ליהודים בעת העתיקה היו מושגים מעורפלים ובלתי מדויקים על הכרונולוגיה של התקופה הפרסית ואורכה. ראו במיוחד: בבלי, עבודה זרה ט ע"א ('שלישים וארבע שנה מלכות פרס בפני הבית', כלומר, מדריוש ועד אלכסנדר), דניאל יא ב–ג (וכן: שם י א); מקבים ב א, יח; ואולי גם אסתר ב, ה–ו וכן: H.H. Rowley, *The Zadokite Fragments and the Dead Sea Scrolls*, Oxford 1952, pp. 158–159; G. Vermes, *The Dead Sea Scrolls: Qumran in Perspective*, London 1977, pp. 62–63; C.G. Tuland, על ידיעתו הלקויה של יוספוס בכרונולוגיה הפרסית והשלכותיה על דבריו, ראו: 'Josephus', *Antiquities*, Book XI: Correction or Confirmation of Biblical Post-Exilic Records?, *Andrews University Seminary Studies*, 4 (1966), pp. 176–192. כפי שמוכיח טולנד, לעתים ניתן לקבל את עדותו של יוספוס ולעתים לא; יש לבחון כל מקרה לגופו.

25 ראו: A. Büchler, 'La relation de Josèphe concernant Alexandre le Grande', *REJ*, 36 (1898), pp.

ואלה הם רק השמות העיקריים בין אלה שהתמקדו בסיפור כשלעצמו, לבד מאלה שהתמקדו באמינות ההיסטורית של המאורעות שאנו דנים בהם כאן.²⁶ אין לנו כל כוונה לפתוח בדיון מחודש ברוב השאלות שמחקרים אלה עסקו בהן. ענייננו כאן נוגע כאמור רק בשאלה הבאה: האם מקורותיו של יוספוס, כפי שהגיעו לידינו, תיארו את סנבלט חותן מנשה, ו/או את ידוע אחי מנשה, כבני זמנו של אלכסנדר? אם התשובה חיובית, כי אז נאמין ליוספוס (וכן לקרוס ואחרים);²⁷ אך אם היא שלילית, לא נאמין ואף נעדיף את השכל הישר של אותם דורות של חוקרים שהניחו, כי יוספוס העביר בטעות מאורע שאירע במאה החמישית למאה הרביעית. אף נדע כיצד אירעה הטעות: יוספוס — בעשותו מעשה סביר בהחלט, כל עוד היו עדויות לסנבלט אחד בלבד — צירף סיפורים על שני אנשים שונים ששמן סנבלט, שאותם נוכל כיום, יחד עם קרוס, לכנות: סנבלט הראשון (שבימי נחמיה), וסנבלט השלישי (שבימי אלכסנדר). הסבר זה לטעותו של יוספוס הוא בבחינת מידע יקר מוואדי דליה שנקבל בברכה, תוך שאנו ממשיכים לדחות את הכרונולוגיה של יוספוס. ואדרבה: במקרה זה אף נדחה את הכרונולוגיה של יוספוס בביטחון רב יותר, מכיוון שנוכל להסביר גם כיצד נולדה טעותו.

ובכן, למעשה מניחים רוב חוקרי מקורותיו של יוספוס כי היה מקור אחד על מנשה, סנבלט ואלכסנדר, ומקור אחר — על אלכסנדר וידוע;²⁸ הבדלי ההשקפה שבין החוקרים נוגעים בעיקר לחלוקתו של הסיפור ליחידות קטנות וייחוסן למקורות אלה, בייחוד בקטע

1-26; H. Bassfreund, 'Alexander der Grosse und Josephus', (Diss. Giessen, 1920) הערה 12, עמ' 198-206; צ'ריקובר (לעיל, הערה 12), עמ' 32-38; מווינקל (לעיל, הערה 20), עמ' 106-118; H.G. Kippenberg, *Garizim und Synagoge*, Berlin & New York 1971, pp. 50-57; ויליאמסון (לעיל, הערה 18), עמ' 49-66; מומיליאנו (לעיל, הערה 20), עמ' 442-448 (= 319-329); F. Dexinger, 'Limits of Tolerance in Judaism: The Samaritan Example', E.P. Sanders et al. (eds.), *Jewish and Christian Self-Definition*, II, Philadelphia 1981, pp. 96-100; S.J.D. Cohen, 'Alexander the Great and Jaddus the High Priest According to Josephus', *AJS Review*, 7-8 (1982-1983), pp. 41-68

26 יש ביניהם כמובן מידה רבה של חפיפה. הוסף: I. Spak, 'Der Bericht des Josephus über Alexander : den Grossen', (Diss. Königsberg, 1911) עמ' 271-294; כשר (לעיל, הערה 17); ד' גולן, 'יוסף בן מתתיהו, ביקור אלכסנדר בירושלים וההיסטוריוגרפיה החדשה', א' רפפורט (עורך), 'יוסף בן מתתיהו: היסטוריון של ארץ-ישראל בתקופה ההלניסטית והרומית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 29-55. לספרות ישנה יותר, ראו אצל שפק, שם, עמ' 20-21.

27 אף-על-פי שעדיין שוררת אפשרות, כי עורך קודם ליוספוס צירף בטעות מקורות העוסקים בשני אנשים שונים ששמן סנבלט או ידוע. בהעדר כל ראיה מוצקה לקיומו של עורך קודם כזה, נתעלם בדיוננו כאן מאותה אפשרות; ראו לעיל, הערה 16, וכן: מומיליאנו (לעיל, הערה 20), עמ' 447 (= 327-328), בניגוד למוצו. ברם גם אם יוכח, כי עורך כזה אכן היה, או שמסורת ידועה צירפה אגדות שונות לאחת, הרי שרוב הטיעונים שיובאו להלן עדיין יהיו תקפים.

28 ראו למשל: ביכלר (לעיל, הערה 25), עמ' 3-6; בספרוין (לעיל, הערה 25), עמ' 14-15, וכן רבים אחרים שנזכרו לעיל, הערה 25; U. Kellermann, *Nehemia: Quellen, Überlieferung und Geschichte*, Berlin 1967, p. 143 וראו להלן, הערה 38.

המסיים (סעיפים 340–345), וכן למוצאו של כל אחד מן המקורות.²⁹ ברם דומה כי קל מאוד להראות כי לפני יוספוס לא היה מקור שציין את ידוע ככוהן הגדול שנפגש עם אלכסנדר. כן נקל כמעט באותה מידה להראות, כי הסיפור שמספר יוספוס על מנשה, סנבלט ואלכסנדר, נשען — בסופו של דבר — על מסורות נפרדות על מנשה וסנבלט, מכאן, ועל אלכסנדר וסנבלט, מכאן. את שתי המסורות האלה קישר זו לזו יוספוס, או עורך קודם כלשהו, שלא כהלכה; וזאת מתוך ההנחה — הסבירה ביותר עד לשנות השישים של המאה הנוכחית — שכל סיפורי סנבלט מתייחסים לאדם אחד בלבד. את הדברים האלה ננמק להלן.

ידוע בסיפור אלכסנדר והכוהן הגדול

ההנחה, כי המקור שלפני יוספוס אכן לא ציין את ידוע ככוהן הגדול שפגש באלכסנדר, עולה משני שיקולים: (א) העובדה שהוא מכנה את הכוהן הגדול בשמו אך לעתים נדירות מאוד; (ב) מיקומם של אותם מקרים בודדים שבהם הוא עושה כן. שמו של ידוע מופיע אך חמש פעמים בקדמוניות יא, 302–347: בסעיפים 302, 306, 322, 326, 347. מבין אלה, הראשון והאחרון הם באזכורי שושלת הכהונה הגדולה, היוצרים את עמוד השדרה הכרונולוגי של סיפורו של יוספוס על התקופה הפרסית. והנה, כפי שכבר הוכח לא אחת, אזכורים אלה אינם חלק בלתי-נפרד מן הסיפור, כי אם משמשים ככותרות כרונולוגיות או כ'סמנים', שיוספוס משלבם, על יסוד כרוניקון כלשהו של כוהנים גדולים, בנקודות הנראות לו כמתאימות לסיפורו.³⁰ שמו של ידוע נזכר עוד פעמיים בקשר למנשה וסנבלט, כשהוא מזהה את מנשה כ'אחיו של הכוהן הגדול, ידוע' (ראו סעיפים 306, 322). אך כל החוקרים מסכימים כי המקור שסיפר על מנשה וסנבלט לא סיפק את החומר על אלכסנדר והכוהן הגדול; תן דעתך, אם להזכיר את אחד מעמודי התווך בוויכוח זה, לדרך שבה יוספוס 'מוציא להורג' את סנבלט בסעיף 325. הוא עושה כן באופן פתאומי, קודם שהוא חוזר לסיפור על אלכסנדר והכוהן הגדול בסעיף 325, וכך מסביר לקורא מדוע גיבורו הראשי של הסיפור הקודם אינו מופיע עוד.³¹

מלבד שתי ההיקריות של 'ידוע' בידיעות המסגרת השושלתית, והשתיים הנוספות בסיפור על מנשה שבא ממקום אחר מן הסיפור על אלכסנדר, נותרת רק אחת, והיא בפתיחת סעיף 326, כלומר בחידוש הסיפור על אלכסנדר והכוהן הגדול. העובדה שהיקרות זו מופיעה כאן, בנקודת התפר בין החומר על סנבלט ומנשה לבין החומר על אלכסנדר

29 על שאלה אחרונה זו, ראו בייחוד כהן (לעיל, הערה 25), עמ' 65–68. כהן מייחס לסיפור על אלכסנדר והכוהן הגדול מוצא ארצישראלי, בניגוד לרבים אחרים שהיו מעדיפים מקור אלכסנדרני.

30 ראו G. Hölscher, *Die Hohenpriesterliste bei Josephus und die evangelische Chronologie*, Heidelberg 1940. באשר לתקופה הפרסית, ראו במיוחד שוורץ (לעיל, הערה 16 [1981/82]), עמ' 252–254.

31 לפי דקסינגר (לעיל, הערה 25), עמ' 331, הערה 50, עמדו כל החוקרים שעסקו בעניין על נקודת תפר זו. ראו למשל: צ'ריקובר (לעיל, הערה 12), עמ' 43; מווינקל (לעיל, הערה 20), בעמ' 107, 109–110. באשר לעמוד התווך השני של המוסכמה, שהחומר על סנבלט ומנשה והחומר על אלכסנדר והכוהן הגדול מתבססים על מקורות שונים, לאמור: המעבר בסעיפים 320–321, מן הזמן שלאחר המצור על צור לתחילתו, ראו להלן.

והכוהן הגדול, מורה על כך שהיא — כמו ההיקריות בידיעות על הכוהנים הגדולים המתחלפים (סעיפים 302, 347) — משקפת את פעולת העריכה של יוספוס.³² על כך למדים אנו גם מן העובדה, שבכל מקום אחר בסיפור הארוך על אלכסנדר והכוהן הגדול, שמו של האחרון כלל אינו נזכר — ודמות מרכזית זו רק נרמזת לפי תוארה: 'הכוהן הגדול' (סעיפים 318, 330, פעמיים בסעיף 331, שלוש פעמים בסעיף 336 וכן בסעיף 338), או אף: 'הכוהן הגדול של היהודים' (סעיפים: 317, 319, 333). לעתים ניתן אולי להסביר זאת כתולדה של 'נקודת מבט',³³ כגון זה שבסעיף 317 (שפירושו 'אדוני הנכבד') ובסעיף 333 (שפירושו 'השווה את משרתו לשלך!'). אולם הסברים כגון אלה לא יהיו אפילו קצה של הסבר להימנעותו החוזרת ונשנית של יוספוס לכנות את גיבור סיפורו בשמו, הגם שכבר סיפר לנו שמדובר בידוע. מה מנעו מלהשתמש בשם ידוע? ההסבר היחידי הנראה לי כאן הוא, שמקור שהיה לפני יוספוס כינה את הכוהן הגדול בשם אחר; כאשר הגיע יוספוס למסקנה, על-פי צירופי מקורות וחשבונות, שבאמת מדובר בידוע, הוא העדיף להמיר את השם האחר בכינוי הניטרלי 'הכוהן הגדול' (של היהודים), במקום לנקוט פעולה קיצונית יותר ולשרבב את שמו של ידוע בכל מקום שהופיע בו השם האחר. יוספוס נוקט אותה גישה זהירה וצנועה גם במקומות אחרים, כמו למשל בקדמוניות יא, 22; שם, ביחסו לימי כמבוזי מכתב, שלדברי מקורותיו נשלח לארתחשסתא (ראו: עזרא החיצוני ב, טז ועזרא ד, ז), הוא משנה את הפנייה לפנייה ניטרלית: סתם 'רבוננו' ולא 'כמבוזי המלך'.³⁴

יתר על כן, יש כמה סיפורים ארצישראליים מפורסמים על הכוהן הגדול שפגש את אלכסנדר הגדול, ובהם שמו של הכוהן הגדול הוא 'שמעון הצדיק'.³⁵ אני משער כי סיפור כזה שימש את יוספוס כמקור, ושהוא — כמו גם חוקרים בני זמננו — ראה בשם ההוא רק כינוי שבשגרה, בספרות חכמים, לכוהן גדול טוב (כמו השימוש ב'ינאי' ככינוי שגור לכוהן גדול רע), וכך חש ביטחון בהחליפו אותו בשם אחר, לפחות בסיפור המסגרת.³⁶

32 ההנחה, כי יש לצפות לעריכה בעיקר בנקודות תפר, ברורה מאליה. לדיונים במקרים כאלה בקדמוניות יט, 292, ובמעשי השליחים יב 1, ראו ד' שוורץ, אגריפס הראשון — מלך יהודה האחרון, ירושלים תשמ"ז, עמ' 24, 134.

33 על 'קריאה בשם כבעיה של נקודת מבט', ראו: B. Uspensky, *A Poetics of Composition*, Berkeley & Los Angeles 1973, pp. 20–32 (לחיבור זה הפניי ידידי ד"ר פנחס מנדל).

34 מרקוס (לעיל, הערה 12), עמ' 324, הערה c, מעיר, כי 'בהשמיטו את השם, נמנע יוספוס מן המבוכה שבשינוי גלוי בנוסח כתבי הקודש'; למקרים דומים, ראו D.R. Schwartz, 'Cassius' Chronology and Josephus' Vagueness', *Scripta Classica Israelica*, 16 (1997), pp. 111–112. על כך יש להוסיף שיוספוס, בקדמוניות יא, 174, שהיא גרסתו לנחמיה ד א // עזרא השני יד א, השמיט את אזכורו של סנבלט, והלה אינו מופיע עוד בדברי יוספוס על נחמיה, חרף המקורות שלפניו. דומה כי זהו רמז משכנע לכך, שיוספוס לא שקל את האפשרות כי היו שני אנשים שונים ושמן סנבלט.

35 ראו: בבלי, יומא סט ע"א; סכוליון למגילת תענית, כ"א בכסלו (מהדורת ליכטנשטיין, *HUCA*, ח-ט [1931/1932], עמ' 339–340).

36 טקסטים שונים מעמידים את שמעון הצדיק הן בזמנו של אלכסנדר מוקדון (ראו בהערה הקודמת) הן בזמנו של גיוס קליגולה (תוספתא, סוטה יג, ו, ומקבילות), והן בנקודות זמן שונות ביניהם (ראו למשל: קדמוניות יב, 43, 157; אבות פ"א מ"ב ועוד). על בעיה זו ראו, בין היתר: ליכטנשטיין, שם,

באשר לסיבת החלטתו לבחור בידוע ניתן להניח, כי יוספוס הכיר רשימת כוהנים גדולים שהסתיימה בתקופה הפרסית באיש ששמו ידוע. כנראה דמתה הרשימה לזו הנמצאת בנחמיה יב, כב, הקושרת את ידוע לימי 'דריוש הפרסי'. אך להוציא דריווש הראשון, שבבירור קדם בהרבה לידוע, נראה שיוספוס ידע רק על דריווש אחד בלבד, הוא המכונה בפינו 'השלישי', בן זמנו של אלכסנדר.³⁷ גם נתיב אחר, אף הוא שגוי אך סביר בעידן שקדם לגילויי ואדי דליה, מביא לאותה מסקנה: סיפור מנשה וסנבלט מעמידם בימי דריווש ומזהה את מנשה כאחיו של ידוע. מכיוון שיוספוס היה משוכנע, שסנבלט זה זהה לסנבלט שנשא ונתן עם אלכסנדר מוקדון וקיבל ממנו רשות לבנות מקדש בהר גריזים, הרי היה יכול להסיק בקלות, שידוע היה הכוהן הגדול בירושלים באותו זמן, והוא אפוא הכוהן הגדול שקיבל את אלכסנדר בעת ביקורו בעיר.

אולם כדי להצדיק את הכינוי 'שגוי', שהשתמשתי בו כאן על אודות נתיב ההסקה המסתעפת מן ההנחה היסודית, ששני סיפורי סנבלט (סנבלט-מנשה וסנבלט-אלכסנדר) נסבים על אדם אחד — יש לשאול את השאלה השנייה המובטחת בראש חלק זה של מאמרנו:

סיפור סנבלט: אחד או שניים?

כפי שכבר ציינו, סוגיה זו ברורה פחות מקודמתה. אם ברור מאוד, שהמקור שלפני יוספוס לא כינה בשם 'ידוע' את הכוהן הגדול שפגש את אלכסנדר, הרי ברור פחות כי יוספוס שרשר יחד שני סיפורי סנבלט (סנבלט-מנשה וסנבלט-אלכסנדר). עם זאת יש לציין, ששני החוקרים שניתחו בפרוטרוט את סיפורי יוספוס על סנבלט מאז גילויי ואדי דליה אכן מניחים, כי החומר על סנבלט ומנשה הוא, בסופו של דבר, ממקור השונה מזה של החומר על סנבלט ואלכסנדר.³⁸ ברם, קיפנברג לא הציע כל נימוק לטובת הנחה זו

עמ' 301–300 G.F. Moore, 'Simon the Righteous', *Jewish Studies in Memory of Israel Abrahams*, New York 1927, pp. 348–364. אשר ל'ינאי המלך' כרשע טיפוס, ראו י' אפרון, חקרי התקופה החשמונאית, תל-אביב תש"ם, עמ' 162–167. וראו להלן, הערה 51. על התופעה הכללית של מסורות מקבילות בכתבי יוספוס ובספרות חז"ל, ראו S.J.D. Cohen, 'Parallel Historical Tradition in Josephus and Rabbinic Literature', דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ב, כך א, החלק האנגלי (ירושלים תשמ"ו), עמ' 7–14.

37 יש לשים לב לכך, שנחמיה יב כב מתייחס כנראה לרשימה כתובה של שמות ראשי משפחות הלוויים. מכאן שסביר עוד יותר, כי הייתה רשימה כתובה של הכוהנים הגדולים, שהרי אלה היו חשובים אף יותר; וראו לעיל, הערה 30. לעניין ידיעתו הלקויה של יוספוס באשר לשושלת המלכים הפרסית, ראו לעיל, הערה 24.

38 ראו: קיפנברג (לעיל, הערה 25), עמ' 52–56, וכן דקסינגר (לעיל, הערה 25), עמ' 96–97. דומה כי עמדת קיפנברג מתבססת רק על ההנחה כי סיפורו של יוספוס נשען, בסופו של דבר, על נחמיה יג כח (ראו עמ' 52), כך שבסופו של דבר עליו להיות נפרד מן הסיפור על אלכסנדר וסנבלט. בהתאם לכך, בעמ' 54 הוא ממעט בחלקו של מנשה בסעיף 322. ויליאמסון (H.G.M. Williamson, *Israel in the Books of Chronicles*, Cambridge 1977, p. 137, n. 4) מעיר, שיש חולשה בטיעונו של קיפנברג, בכך שהוא איננו מצליח להסביר את סעיפים 302–303 ו-306–311 (קיפנברג רואה בסעיף 312 את תחילת המקור על אלכסנדר וסנבלט); על כך נוסף, כי גם דקסינגר (אשר כתב אחרי ויליאמסון) אינו

לבד מנטייתו להניח, כי יוספוס מתאר את פרשת נישואי התערובת בימי נחמיה ונותן לה תאריך שגוי, בעוד שדקסינגר הציג רק טיעון אחד (טיעונו הראשון דלהלן, פחות או יותר). ברם דומה, כי מספר טיעונים מצביעים בכיוון זה:

א. שורר מתח בין הנימוקים שהציג סנבלט, כמסופר, בפני אלכסנדר לבניית מקדש גריזים, מחד גיסא, לבין תמציתה של הפרשייה על סנבלט ואלכסנדר בכלל, מאידך גיסא. הסיפור בכללותו מצביע על כך שאלכסנדר עומד מאחורי ייסוד המקדש השומרוני, מה שינעם לאוזניהם של אפולוגטיקנים שומרוניים (על כאלה ראו: קדמוניות יג, 74–79), בעוד שהטעמים המיוחסים לסנבלט הם בגדר פולמוס יהודי-אנטי-שומרוני. שהרי סנבלט, כך נאמר (סעיפים 322, 324), רצה לבנות את המקדש כדי 'להכניס את חתנו לעסק', שהוא נימוק נלוו למדי לבניית מקדש, וגם כדי לפלג את העם היהודי (סעיף 323). שומרוני היה טוען כי הר גריזים הוא 'המקום אשר בו בחר ה' לשכן שמו שם' (ראו, למשל: קדמוניות יב, 10; יג, 74).³⁹ כך שדומה, כי קדמוניות יא 321 ו-324 משמרים את שרידיה של מסורת (שומרונית?) הקושרת את המקדש לאלכסנדר, שאותה תיבל יוספוס בדברי פולמוס יהודי. רק בתיבול היהודי הזה נזכר מנשה בסיפור סנבלט-אלכסנדר.

ב. דברי יוספוס בסעיף 302 על 'סנבלט, כותי לפי גזעו (וזה גם מוצא השומרונים), שנשלח כפחה לשומרון על ידי דריווש המלך האחרון', נקראים כמאמר מוסגר, וזיהויים של השומרונים ככותים אופייני ליוספוס.⁴⁰ יתר על כן דומה, כי לפנינו גלוסה בתוך גלוסה; כי המילים 'המלך האחרון' חסרות בגרסה הלטינית של יוספוס, עד הנוסח העתיק ביותר של החיבור. כך שיש לראות את המילים כדעתו של יוספוס, או של מעתיק כלשהו, באשר לזהותו של המלך בימי סנבלט — אך לא כקביעת המקור שלו. לכל היותר, יכולים אנו לשקול את דעתו של מווינקל,⁴¹ שהציע כי המקור ששימש את יוספוס הזכיר את 'המלך דריווש', כשהכוונה הייתה לדריווש השני. אך גם זה אינו סביר: כי אם אנו יודעים כי נחמיה וסנבלט פעלו בימי ארתחשסתא הראשון, ניתן רק לנחש, על בסיס הביטוי המעורפל 'ולקץ ימים' (נחמיה יג, ו) ורמזים דומים, כי נחמיה עדיין פעל בימי דריווש השני, יורשו של ארתחשסתא הראשון. ואשר לסנבלט, גם אם ניתן להסיק מתעודות יב שהוא פעל בימי דריווש השני, הרי שלא מתקבל על הדעת כי מקור כלשהו יאמר, כי סנבלט 'נשלח על ידי דריווש' (בהניחנו, יחד עם מווינקל, כי הכוונה לסנבלט הראשון). הרי מכל מקום, אם בכלל שירת סנבלט בימי דריווש השני, הוא נשלח לתפקידו זמן רב

מתייחס לסעיפים ההם. בעמ' 96–97 הוא מציע ניתוח זהיר של חמישה מקורות בסעיפים 304–345, אך אינו אומר דבר על סעיפים 302–303 ו-306–312. אנו מקווים להשלים את החסר.

39 משונה שביכלר התעלם מן העוקץ האנטי-שומרוני בגרסת יוספוס להקמת מקדשם, אך לאחריו הודגש הדבר אצל רבים, וביניהם: מוצו (לעיל, הערה 12), עמ' 199–200; כשר (לעיל, הערה 17), עמ' 197 (על סמך דיון של אפרון); קיפנברג (לעיל, הערה 25), עמ' 52–53.

40 ראו: במיוחד קדמוניות, ט 288, 290, והערותיו של יוספוס אחריהם, ממש כמו אלה שבקדמוניות יא, 340–341; מווינקל (לעיל, הערה 20), עמ' 108–109, מסכים, כי אזכורם של הכותים בסעיפים 302–303 אינו אלא 'תוספת מלומדת' של יוספוס למקור שלפניו.

41 ראו מווינקל, שם, עמ' 114–116.

לפני שעלה זה לשלטון, כפי שעולה מדברי נחמיה. כך שאולי ניטיב לעשות אם נייחס את כל הזיקה שבין סנבלט לבין דריווש לקישור שעשה יוספוס: כיוון שמצא 'סנבלט' במקור הדן במשאומתן עם אלכסנדר, הוא הסיק שנתמנה לתפקידו בידי המלך הפרסי שבזמן ההוא — דריווש השלישי.

ג. עד לסעיפים 321–322, קשרו של סנבלט לאלכסנדר שואף לאפס. אמנם יוספוס שילב את הסעיפים 304–305, על ענייני אלכסנדר במקדוניה ובמזרח, באמצע הסיפור על ידוע, מנשה וסנבלט, אך לפנינו רק מילתו של יוספוס על כך, שמאורעות אלה התרחשו 'באותו זמן לערך' (סעיף 304) — ממש כפי שניצחונו של אלכסנדר בקרב איסוס, והמצור שהטיל על ערים בסוריה (סעיפים 313–317א), מופיעים לאחר קטע נוסף בסיפור על מנשה וסנבלט ומוצגים שוב במילים: 'באותו זמן לערך' (סעיף 313). משפטים כמו 'באותו זמן לערך' הם דרך נוחה להחדיר גופים זרים לתוך סיפורים, שכן הם מספקים הקשר כרונולוגי ובכך מסבירים לקורא את נוכחותם הצורמת מבחינה עניינית. במקרה שלפנינו אפשר להניח כי המקור החיצוני, ה'מקום אחר' הנזכר בסעיף 305 כמקור לידיעות על מסעות אלכסנדר, היה ספר יעץ כלשהו על היסטוריה הלניסטית.⁴² ובכן, כעת נשאל: אילו היה ליוספוס מקור אחד שעסק במנשה, בסנבלט וגם באלכסנדר, מדוע קטע אותו פעמיים ויצר סיפור מחוספס? מדוע לא להציג בפנינו את סעיפים 302–303 (ההקדמה), את כל הסיפור המביא את אלכסנדר לצור (סעיפים 304–305, 313–317א), ולאחר מכן להביא את סיפורם של מנשה וסנבלט לאותה נקודה (סעיפים 306–312)? ולחלופין, יכול היה יוספוס להציג תחילה את סיפור מנשה וסנבלט (סעיפים 302–303 ו-306–312), ואז להביא את אלכסנדר לצור (סעיפים 304–305, 313–317א). כך או כך, הוא היה אז מוכן להמשיך בתיאור הפגישה בין אלכסנדר לסנבלט. הדרך שבה יוספוס מקיף את סעיפים

42 כפי שמעיר כהן (לעיל, הערה 25), עמ' 43, 'באותו זמן' ורמיזות ל'מקום אחר' הם דרכים אופייניות ליוספוס להחדיר להרצאתו 'מובאות הקוטעות את הרצף'; ראו שם, עמ' 44, הערה 5 (על אף שיש להבחין יותר בין הפניות יוספוס למה שכתוב במקום אחר, כגון בסעיף 305, להפניותיו למה שהוא עצמו סיפר במקום אחר). על 'באותו זמן' ראו שוורץ (לעיל, הערה 16), עמ' 246–254; ועל הפניות יוספוס ל'מקום אחר', שעליהן נכתב הרבה, ראו H. Drüner, 'Untersuchungen über Josephus', (Diss. Marburg 1896), ch. 5, esp. p. 71, n. 1, & pp. 84–85. אחרות שהחדיר יוספוס להרצאתו ב'קדמוניות', ראו G. Hölscher, *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, 9.2 (1916), cols. 1966–1967. אמנם אין הדבר שייך לטיעונו כאן, אולם למען השלמות אציין שחוקר מאוחר יותר הציע, כי ההפניה ל'מקום אחר' בסעיף 305, וכמה אחרות ב'קדמוניות', אינה אלא הפניה בלתי מדויקת של יוספוס, על-פי זיכרונו, למה שהוא עצמו כבר כתב ב'מלחמת היהודים' — במקרה זה, במלחמת היהודים ב, 487–488; ז, 245; ראו H. Petersen, 'Real and Alleged Literary Projects of Josephus', *American Journal of Philology*, 79 (1958), p. 270, n. 44. תהינה סגולותיה של גישה זו אשר תהיינה בדרך כלל, הרי שבמקרה זה היא רחוקה מלהיות משכנעת.

306–312 בקטעים על היסטוריה הלניסטית (סעיפים 304–305 ו-313–317א)⁴³ מלמדת, כי בסעיף 312 הגיע לסיום המקור על סנבלט ומנשה, והיה עליו לפתוח בעניין חדש. ד. ובדומה: אילו היה ליוספוס מקור אחד על מנשה, סנבלט ואלכסנדר, מדוע לא הלך אחריו עד סופו טרם עבר למקורו הבא על הכוהן גדול בירושלים? הימנעותו מלעשות כן יצרה בעיה מטרידה מאוד בהרצאתו, לאמור: סיום סיפור סנבלט, שהתרחש בראשית המצור על צור (ראה סעיף 321), מובא רק לאחר ראשית הסיפור על הכוהן הגדול, הבא אחרי סיום המצור על עזה, שרק התחיל אחרי המצור הארוך על צור (320). על בעיה זו עמדו החוקרים לא אחת, והיא מהווה אחד מעמודי התווך להבחנה בין מקורו של יוספוס לסיפור על אלכסנדר והכוהן הגדול לבין מקור הסיפור על סנבלט.⁴⁴ אך יש לשים לב לכך כי מאותה בעיה עצמה עולה, כי המקור שעמד לפני יוספוס על מנשה וסנבלט היה שונה מזה על אלכסנדר וסנבלט. מתברר אפוא, שכאשר הגיע יוספוס לנושא של מצור צור (סעיף 317א), הוא לא היה באמצעו של סיפור. הוא כבר סיים את סיפורו על מנשה וסנבלט, ועתה היה עליו לבחור בין שני הסיפורים שלפניו על אלכסנדר: האחד המתמקד בכוהן הגדול, והשני המתמקד בסנבלט. כשמדובר בהיסטוריון יהודי, מחבר 'קדמוניות היהודים', אין זה מפתיע כי העדיף לפתוח בסיפור הראשון.

הסתברויות היסטוריות

בקטע הקודם הסקנו את המסקנה, שיוספוס שילב מקור על סנבלט ומנשה עם מקור על סנבלט ואלכסנדר, שיבץ ביניהם קטעים על היסטוריה הלניסטית וצירף אותם לסיפור על מגעיו של אלכסנדר עם הכוהן הגדול היהודי; את הכול הקיף בחוליות ששאב מכרוניקון של שושלת הכהנים הגדולים. על כך נוכל להוסיף את מסקנתו של ויליאמסון, כי סעיפים 297–301 – הסיפור על יוחנן, ישוע ובגוזס – מבוססים על מקור כלשהו, כנראה מקור כתוב, ולא על דמיונו של יוספוס.⁴⁵ ולבסוף, יכולים אנו להביא את עדות המטבעות והתעודות על יוחנן השני וסנבלט השני באמצע המאה הרביעית, להסיק ממנה לאמינות דברי יוספוס על קיומם של סנבלט השלישי וידוע ('השני')⁴⁶ בימי אלכסנדר, ולצרף לה את עדותו של דיודורוס על בגואס באמצע המאה הרביעית. מול כל אלה יש להציב את

43 על סעיף 315 כתוספת של יוספוס למקור שהיה מונח לפניו, ראו: בספורינד (לעיל, הערה 25), עמ' 14–15; דקסינגר (לעיל, הערה 52), עמ' 69 (על אף שהאחרון מוסיף גם סעיף 316, מסיבה שאינה נהירה לנו).

44 עמוד התווך השני הוא מותו הפתאומי של סנבלט בסעיף 325; ראו לעיל, הערה 31.

45 על תבנית הסעיפים האלה – סיכום בצירוף המילים 'זו הסיבה ששימשה לו עילה' (תוך שימוש ב-αἰτία) בתוספת פרטים וקביעה משלימה קצרה – כסימן היכר של מקור משוכן, ראו: ויליאמסון (לעיל, הערה 18), עמ' 50–55; שוורץ (לעיל, הערה 32), עמ' 17 (על קדמוניות יח, 151–154) וכן: שוורץ (לעיל, הערה 16), עמ' 250–251 (על קדמוניות יד, 268–270; יח, 39–54; כ, 39–54; כ, 96–17). יש גם דוגמאות רבות אחרות.

46 המכונה לעתים, בפי קרוס ואחרים, 'יידע השלישי' על יסוד ההנחה, כי 'ידוע' הוא צורה מקוצרת של 'יידע'. אני מעדיף, לשם הבהירות, לכנותו 'ידוע השני'.

עדות המקרא ותעודות יב לקיומם של אנשים בעלי אותם שמות — יוחנן, ידוע, סנבלט ובגוהי — במאה החמישית.

פירושו של דבר הוא, שבבואנו לתארך את שני הסיפורים שאינם קשורים לאלכסנדר אלא ליוחנן, ישוע ובגוזס (סעיפים 297–301) מכאן, ולידוע, מנשה וסנבלט מכאן (סעיפים 302–303, 306–312, [322–323], ⁴⁷ כל האפשרויות פתוחות. ייתכן, כפי שמניחים קרוס ורבים אחרים, כי שני הסיפורים שייכים לאמצע המאה הרביעית. אך לכאורה אין כל סיבה להניח, כי יוספוס בהכרח צודק בקביעתו האומרת, כי ידוע שבסיפור נישואי התערובת הוא בנו של יוחנן מן הסיפור על ישוע ובגוזס (ראו סעיף 302) — דעה המביאה למסקנה, כי יוספוס טעה בקובעו שיוחנן שבסיפור האחרון הוא נכדו של אלישיב, בן דורו של נחמיה (סעיף 297; השו' סעיפים 158–159). אין דמה של הטעות האחת אדום יותר, או פחות, מדמה של הטעות האחרת. ייתכן למעשה כי צדק יוספוס במקרה האחרון וטעה בראשון, דעה שתמקם את הסיפור על יוחנן במאה החמישית ואת סיפור נישואי התערובת — ברביעית. או ייתכן כי עלינו לשוב לדעה שרווחה טרם גילוי תעודות יב, שמיקמה את הסיפור על יוחנן במאה הרביעית (יחד עם שר הצבא של דיודורוס), והשאירה את נישואי התערובת במאה החמישית (עם נחמיה). ולבסוף, נוכל אולי לבחור להשאיר את שני המאורעות במאה החמישית, כפי שהיה נהוג במחצית המאה שבין גילוי תעודות יב לבין גילוי איגרות ואדי דליה. מבין ארבע אפשרויות אלה, רק משתי האפשרויות הראשונות עולה, כי יוספוס מוסר על מקרה של נישואי תערובת הנבדל מזה המסופר בנחמיה יג, כח; לא כן שתי האחרונות. כיצד נחליט?

סיפור בגוזס–יוחנן–ישוע	סיפור סנבלט ומנשה
המאה החמישית	סנבלט א — נחמיה יב
בגוזס — יב יוחנן א — נחמיה יב	
המאה הרביעית	סנבלט ג — נכדו המשוער של סנבלט ב הידוע מוואדי דליה
בגוזס — דיודורוס יוחנן ב — מטבע	

מביך ככל שיהיה, דומה כי עלינו לחזור על עבודתו של יוספוס, משל היו מקורותיו שלו מונחים על שולחננו אך יחד עמם גם הנתונים שבידינו — שחסרו לו. האפשרות האחרונה שהזכרנו, המייחסת את שני המאורעות לשלהי המאה החמישית, עודנה הסבירה ביותר לדעתי, שהרי:

מן הסיפור הראשון, על יוחנן ובגוזס, משתמע בבירור שבגוזס שהה ביהודה זמן

⁴⁷ כבר טענו לעיל כי הקטעים האחרונים, המצוינים בסוגריים מרובעים, נתחברו בידי יוספוס (או עורך אחר) על-פי המקור על ידוע, מנשה וסנבלט, ושורבבו להקשר זה.

רב והיה מעורב במערכת השלטון שלה. הוא היה מיורד עם אחד מבני משפחת הכוהן הגדול ונטל חלק במריבותיה, ולבסוף 'נפרע מן היהודים שבע שנים' (סעיף 301). אך אין בידינו כל עדות לכך ששר הצבא הפרסי שהה פעם ביהודה, ומכל שכן — אין עדות או סבירות לכך ששהה בירושלים, ובוודאי שלא לזמן רב, או שהיה מעורב באופן אחר בענייני היהודים או אצולת הכהונה. את כל זה ניתן בקלות לשער באשר לפחה הפרסי של יהודה במאה החמישית, הידוע לנו ממסמכי יב. אמת נכון הדבר, כי שימוש של יוספוס במלה 'סטרטגוס' (סעיף 302) מתאים יותר לשר צבא מאשר לנציב. אך עם זאת, מילה זו הייתה עשויה להתייחס גם לנציב.⁴⁸ ומכל מקום, גם אם התכוון יוספוס ל'שר צבא', הרי שזה אינו משקף בהכרח יותר מאשר את הנחתו כי האיש הגדון היה המועמד היחיד שהכיר, זה מן המאה הרביעית; איני רואה כל סיבה להניח, שיוספוס לא היה יכול לשלב את התואר במקור שלפניו.⁴⁹ אנחנו, היודעים — שלא כמו יוספוס — על שני מועמדים, חייבים לבחור ביניהם לפי נתוניהם הקשורים לעניין, ונראה ברור שעדיף לבחור בפחה הידוע לנו מן הפירושים של יב.⁵⁰

48 כפי שמודה ויליאמסון (לעיל, הערה 18), עמ' 58, הערה 2, זהו שימוש רגיל בתקופה ההלניסטית. יוספוס נוהג להשתמש בתואר לגבי שרי צבא (או למי שחשבו לשר צבא), אולם הוא משתמש בו גם לגבי נציבים; ראו קדמוניות יב, 288 (וראו בהערה הבאה); יז, 250; יח, 115 ועוד. מכל מקום, קשה לדון בפירושו של תואר זה על פי שיקולים של שימוש מוקדם ושימוש מאוחר, הן מאחר שאיננו יודעים מתי חובר (ו/או תורגם?) המקור ששימש את יוספוס, והן מאחר שאיננו בטוחים כי התואר 'סטרטגוס' הופיע במקור שהיה לפניו (ראו להלן).

49 תנו דעתכם לכך שיוספוס הופך את האיש, שהמקור שלפניו מכנהו 'שר צבא ארם' (מקבים א, ג 13), ל'סטרטגוס של חילת סוריה' (קדמוניות יב, 288; שם, דרך אגב, חייב התואר 'סטרטגוס' להתפרש במובן של 'נציב', שהרי הוא מוצמד לשם של מחוז); ראו: B. Bar-Kochva, 'Sēron and Cestius', *PEQ*, 108 (1976), p. 16. Gallus at Beith Horon', *PEQ*, 108 (1976), p. 16. L.H. Feldman, 'Abraham the General in Josephus', F.E. Greenspahn, E. Hilgert & B.L. Mack (eds.), *Nourished With Peace: Studies in Hellenistic Judaism in Memory of Samuel Sandmel*, Chico, CA 1984, pp. 43–49.

50 פורטן (לעיל, הערה 17), עמ' 290, הערה 24, טען כי הפחה בן המאה החמישית היה — קרוב לוודאי — יהודי, ולכן אין לזהותו עם בגוזס שהיה 'פרסי' (ראו סעיף 330א). ברם, בינתיים התערערה העדות על שורה של מושלים יהודיים בתקופה שאחרי נחמיה, ראשית בשל ספקות באשר לנכונות הגרסה ('פחה' או רק 'פחר' = קדר) של הבולות והחותמות הרלוונטיות; ראו: ויליאמסון (לעיל, הערה 18), עמ' 59, המתייחס בעיקר לקרוס (F.M. Cross, 'Judaean Stamps', *ט* [תשכ"ט]—ספר היוכל לאולברייט], עמ' 24*–26*), וכן, לאחר מכן, בשל העדות על כך שהן שייכות לתקופה שקדמה לנחמיה (התקופה הפרסית המוקדמת או אף זו הבבלית). ראו: אביגד (לעיל, הערה 19), עמ' 6–7, 17; מ' קוכמן, 'יהוד מדינתא, לאור טביעות יהוד פחור', קתדרה, 24 (תמוז תשמ"ב), עמ' 3–30, במיוחד עמ' 12. לעומת זאת גם לא ברור שבגוזס, הנזכר אצל יוספוס, לא היה יהודי. מסקנה זו הוסקה לא אחת מכך, שעל כניסתו אומרים כי טימאה את ה-*ναός*. ראו למשל: ח' אלבק, ששה סדרי משנה סדר קדשים, ירושלים תשי"ח, עמ' 432. אך המונח *ναός* מתייחס בדרך כלל להיכל, שהיה מחוץ לחומם גם בפני יהודים שאינם כוהנים; ראו במילונים, וכן: F. Spiess, *Das Jerusalem des Josephus*, Berlin: 1881, p. 81, n.*. P. Joüon, "'Le temple" dans l'Ancien Testament...', *Recherches de science religieuse*, 25 (1935), pp. 329–343. באשר לסעיף 300א, המכנה את בגוזס 'פרסי', הרי שזה מלמד רק על דעתו של יוספוס, מאחר שסעיפים 299–300א הם תוספת משלו למקור שלפניו. מסקנה זו

באשר לסיפור השני, סיפור נישואי התערובת והגירוש, הלוא הוא סיפורם של מנשה, ידוע וסנבלט, הנחתי הבסיסית תואמת את השכל הישר של קאולי ואחרים: כדי להשתכנע כי שתי המסורות על נישואי תערובת נסבות על מאורעות נפרדים, דרושה הוכחה חותכת; שהרי ההיסטוריה העתיקה והמאוחרת יותר, וכן ספרות האגדה, מלאות בדוגמאות של העתקת מאורעות מאיש אחד למשנהו כשלשניהם אותו שם.⁵¹ אין הוכחה חותכת לכך, שלא כך המקרה כאן. בין דברי נחמיה לבין אלה של יוספוס יש רק שלושה הבדלים: (א) יוספוס מציג פרטים רבים (בעיקר שמות), שאינם מובאים בדבריו הקצרים של נחמיה; (ב) הוא שוזר אותם לתוך הקשר של המאה הרביעית; (ג) סתירה אפשרית אחת: לדברי יוספוס היה החתן נכדו של יודע בן אלישיב, ולא 'מבני יודע בן אלישיב' כדברי נחמיה. אך כנגד שלושת אלה יש להדגיש, שהופעת הנתונים הנוספים מלמדת רק שיוספוס השתמש לא בנחמיה אלא במקור אחר,⁵² ושזירתם בהקשר של המאה הרביעית משקפת רק את מסקנותיו של יוספוס עצמו — ולא נתונים מן המקורות שלפניו. מאחר שיוספוס כתב ארבע מאות או חמש מאות שנה לאחר המאורעות שתיאר, ולא עמדו לרשותו הנתונים המכריעים העומדים לרשותנו מתעודות יב ואיגרות ואדי דליה, אי-אפשר לייחס למסקנותיו, הגיוניות ככל שהיו בזמנו, משקל רב. ובאשר לסתירה, הרי שיש לעוקפה תוך

עולה מן ההתייחסות השגורה בפיו ל'יוונים וברברים' (ראו מוצו [לעיל, הערה 12], עמ' 167), מן התאולוגיה שבקטע (השוו מלחמת היהודים ד, 386–388; ה, 10–19; P. Bilde, 'The Causes for the Jewish War According to Josephus', *JSJ*, 10 [1979], pp. 191–194, תארים בסעיף 300. הילכך, אפיונו של בגוזס כפרסי בסעיף 300 אינו חייב לשקף יותר מהנחתו של יוספוס, כי בגוזס הנזכר במקור שלפניו זהה לשר הצבא שמזכיר דיודורוס. יוספוס לא היה יכול לשקול את האפשרות, שבגוזס זהה לפחה הידוע לנו מיב.

51 ראו: W.S. Green, 'What's in a Name? – The Problematic of Rabbinic "Biography"', W.S. Green (ed.), *Approaches to Ancient Judaism, I: Theory and Practice*, Missula, Montana 1978, pp. 77–96; H. Delehaye, *The Legends of the Saints*, London 1907, ch. 2 (וראו במיוחד עמ' 20, על העתקת סיפורים מאיש אחד למשנהו הנושא אותו שם). השווה הערה 36 לעיל.

52 כך, בעוד שניתן בהחלט להסכים עם כשר (לעיל, הערה 17), עמ' 201, כי 'קשה להניח כי בדה [יוספוס] מלבד את שמותיהם של מנשה וניקאסו (בתו של סנבלט) ושרבבם בשרירות לב אל תוך ספורו', אין קביעה זו מצדיקה את המסקנה, ש'השוואת הגירסאות מוכיחה כי בשתי פרשיות שונות עסקינן'. השוואה זו מראה רק כי לפנינו שני סיפורים. זאת ניתן לומר גם על הערתו הנכונה של פורביס (לעיל, הערה 15), עמ' 105, כי סיפורו של יוספוס אינו 'מדרש בלתי היסטורי על המקרא'. במקרים כגון אלה, כאשר לדמיון רב בין סיפורים מתלויים הבדלים שונים בפרטים, נחלקים היסטוריונים לא אחת בשאלת המשקל שיש לייחס לכך ולכן בשאלה, האם לפנינו סיפורים על מאורע אחד או על שני מאורעות. למקרה דומה (פילון, המשלחת אל גאיוס, 299–305 לעומת יוספוס, קדמוניות יח, 55–59), ראו: ד' שוורץ, 'יוסף בן מתתיהו ופילון האלכסנדרוני על פונטיוס פילאטוס', יוסף בן מתתיהו, היסטוריון של ארץ-ישראל בתקופה ההלניסטית והרומית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 217–236, יחד עם השגת א' כשר, 'יוסף בן מתתיהו — היסטוריון של ארץ ישראל בתקופה ההלניסטית והרומית', ציון, מט (תשמ"ג), עמ' 102–103; הנ"ל: כתבי פילון, א, בעריכת ס' דניאל-נטף, ירושלים תשמ"ו, עמ' 150, ותשובתי (לעיל, הערה 32), עמ' 86–87, הערה 37. כעת אוסיף, שבתרגומו של כשר לסעיף 299 של ה'משלחת אל גאיוס' (שם, עמ' 134–135) נשמט בטעות משפט מרכזי, ואפשר שההשמטה היא שגרמה להשגה.

מניית הנכדים עם ה'בנים',⁵³ או שמא יש לראותה כאחד מן הקישורים שיצר יוספוס. בדרך השנייה עולות על הדעת שתי אפשרויות: או שעלינו להניח כי יוספוס היה ער לעובדה שזמן ניכר חלף בין נחמיה לאלכסנדר, כך שביקש לאחר את המאורע בדור אחד;⁵⁴ או שנניח — הנחה סבירה יותר — כי מאחר שיוספוס ידע כי סנבלט היה בן זמנו של אלכסנדר ושאלכסנדר היה בן זמנו של דריווש, הוא הסיק, כי איש אחר שחי בימי דריווש, ידוע (כאמור בנחמיה יב, כב, ראו לעיל, הערה 37), היה אף הוא בן זמנו של סנבלט, ולכן היה זה ידוע, שאחיו נשא את בת סנבלט.

בהקשר זה עלינו להעלות נקודה בסיסית מאוד, המהווה אחד השיקולים בבואנו לשקול הסתברויות היסטוריות. גם אם נוכל לתרץ את ההבדלים בין סיפורו של יוספוס לסיפורו של נחמיה, הריהם קיימים ומתייחסים בעיקר לקרבת החתן ליודע וזהותו של הגורם שגירש את החתן (נחמיה או הזקנים). אם ברור לנו כי שני הסיפורים מתארים אותו מאורע, כי אז נתרץ את ההבדל הראשון (כאמור לעיל) ואת השני נראה כנובע מן השוני בין זיכרונות אישיים — שבהם האדיר כמובן נחמיה את חלקו שלו — ובין המקור שהיה בפני יוספוס. אולם כאן עולה השאלה: האם העובדה שיש הבדלים אינה מלמדת על כך, שיוספוס מתאר מאורע השונה מזה המתואר במקרא? האם היה יוספוס מעז לסטות מן העדות המקראית בצורה כה גסה עד כדי הפקעת הפרשייה מחזקתו של נחמיה, שעל-פי עדותו שלו חי הרבה לפני אלכסנדר (בימי ארתחשסתא)? האם לא עדיף להסיק, כי יוספוס פשוט השמיט את האירוע שבימי נחמיה ומוסר כאן על אחר?⁵⁵

ברם, על אף שחוקרים רבים אכן מניחים למעשה כי יוספוס קרא את נחמיה יג, הרי שהדבר לא מנע מהם מלהניח כי הוא השמיט את חלקו של נחמיה והעביר את המאורע בכוונה לימי אלכסנדר, אם בשל מניעים אפולוגטיים ואם בשל אמונתו כי הוא מתקן את הסיפור;⁵⁶ ככלות הכול, דבריו העוסקים בימי אלכסנדר (כך סבר) היו מפורטים ומלאים הרבה יותר. אך אין זה בטוח כלל כי יוספוס קרא את נחמיה יג.⁵⁷ ידוע לנו

53 כך, למשל, סגל (לעיל, הערה 12), עמ' 218–219; השווה הערה 9, לעיל. לביקורת על גישה זו, אם כי ללא קשר ישיר לנחמיה יג כח, ראו J.R. Porter, 'Son or Grandson (Ezra x.6)?', *Journal of Theological Studies*, n.s. 17 (1966), pp. 54–67.

54 כך, מווינקל (לעיל, הערה 20), עמ' 109, 113; סגל (לעיל, הערה 12), עמ' 219.

55 שפק (לעיל, הערה 26), עמ' 7–11, טוען למשל, כי לא ייתכן שיוספוס היה טועה או סוטה בכוונה מדברי נחמיה, לו התייחסו דבריו אל דברי נחמיה. השווה הערה 57, להלן.

56 להסבר הראשון, רצון אפולוגטי להשתמש בסיפור כדי לפגוע בשומרונים, ראו מווינקל (לעיל, הערה 20), עמ' 12. להצעה השנייה, שיוספוס תיקן את גרסתו התמציתית של נחמיה על יסוד המקור שלפניו על מנשה וסנבלט, ראו קלרמן (לעיל, הערה 28), עמ' 143–144.

57 שפק (לעיל, הערה 26), עמ' 9, מניח — תוך הפניה לספרו של בלוך (H. Bloch, *Die Quellen des Flavius Josephus in seiner Archäologie*, Leipzig 1879) — כי יוספוס קרא את נחמיה בתרגום השבעים. אך בלוך (עמ' 69–77) דן בשימוש של יוספוס בעזרא החיצוני, ובפירוש מטיל ספק בכך שיוספוס השתמש בנחמיה או בעזרא השני (ראו שם, עמ' 76–77). מווינקל (לעיל, הערה 20), עמ' 12 וקלרמן (לעיל, הערה 28), עמ' 142 מניחים, כי דבריו הקצרים של יוספוס, המסיימים את סיפורו על נחמיה (קדמוניות יא, 183), רומזים למאורעות המתוארים בנחמיה יג. אולם דברי יוספוס כאן

כי הוא השתמש בעזרא החיצוני, ולא בספר עזרא המקראי, בכותבו על עזרא,⁵⁸ ועזרא החיצוני אינו מתקרב כלל למאורעות המתוארים בנחמיה יג. להכנת סיפורו של נחמיה אפשר שיוספוס נזקק לספרו בעברית או ביוונית, אך בכל שפה היה ספר זה מסב לו טרדה רבה, במיוחד בשל הופעת עזרא באמצע הסיפור של נחמיה (נחמיה ח-ט); אליבא דיוספוס (קדמוניות, יא סעיפים 158–159), עזרא מת קודם שהחל נחמיה בפעולותיו. הילכך ייתכן כי אין להניח בקלות כי נחמיה יג היה בפני יוספוס: יש שלל תאוריות בדבר מקורות-ביניים שבהם השתמש יוספוס לגבי תקופה זו.⁵⁹ מכל מקום, הדרך שבה העדיף יוספוס את עזרא החיצוני על עזרא ה'קאנוני', והדרך שבה חש בן חורין, אפילו שם, להכניס שינויים קלים כדי לתקן (לדעתו) את הכרונולוגיה שלו (ראו לעיל, הערה 34), מזהירות אותנו להישמר מן ההנחה, שלא ייתכן כי עשה זאת גם לגבי נחמיה.⁶⁰ באשר לשיקולים הכלליים שהבאנו לעיל, שהגבירו את הדעה המוסכמת סביב להנחה שיש לייחס את כל המאורעות למאה הרביעית – לאמור, דעות חדשות באשר לאיחורו היחסי של הקרע בין היהודים לבין השומרונים ובאשר לתפוצתה של יהדות לא 'אורתודוקסית' – דומה כי יש להביאן רק כדי להסביר מאורעות שאנו יודעים כי התרחשו למעשה, או שיש להסיק מהם דעות כאלה. כך, לו ידענו כי היו נישואי תערובת במאה הרביעית המקבילים לאלה שבמאה החמישית, יכולנו להביא את הידע הזה כדי להסביר כיצד יכלו נישואי תערובת שכאלה להתרחש; או לחלופין, יכולנו להתייחס למידע כזה כתנא דמסייע לעמדות כלליות כאלה. אך מי יציע, כי שיקולים כלליים כגון אלה עשויים לשמשנו כטיעונים בשאלות ספציפיות כאלה המעסיקות אותנו כאן?

סיכום

זמן רב טרם שנתגלו תעודות ואדי דליה היו חוקרים ששיערו, כי בימיו של אלכסנדר היה סנבלט אחר, צאצא של זה מימי נחמיה. עם זאת, לא שררה אחדות דעים בשאלת המשתמע מהשערה זו: היו שהאמינו ליוספוס גם בשאלת נישואי התערובת,⁶¹ והיו שראו

הם כה סתמיים שאיש לא יבנה עליהם דבר: 'הרבה מעשים טובים וראויים לשבח עשה נחמיה ומת בהגיעו לשיבה'.

58 ראו בלוך, שם, וכן טולנד, לעיל, הערה 24.

59 ראו L.H. Feldman, *Josephus and Modern Scholarship (1937–1980)*, Berlin & New York 1984, pp. 183–186.

60 לאזהרה מפני השלכות אנאכרוניסטיות של מושגינו בדבר הקאנון המקראי במאה הראשונה (במיוחד באשר לספרי הכתובים!), ראו: M. Smith, 'Terminological Booby Traps and Real Problems in Second Temple Judeo-Christian Studies', P. Slater & D. Wiebe (eds.), *Traditions in Contact and Change* (Selected Proceedings of the 14th Congress of the International Association for the History of Religions), Waterloo, Ontario 1983, pp. 295–306, esp. pp. 295–299.

61 כמה דוגמאות: I. Vossius בתוך מהדורת Hudson-Haverkamp של יוספוס (1726, כרך א, עמ' 578, הערה h); שפק (לעיל, הערה 26), עמ' 13–19; W.F. Lofthouse, *Israel after the Exile* (Clarendon, 1928), pp. 33, 235–236, Bible, Old Testament, 4), Oxford 1928, pp. 289–290, עמ' 289–290.

בקיומו של סנבלט נוסף את מקור הבלבול, שהביא את יוספוס לטעות במאה שנה בקביעת זמנם של נישואי התערובת שבאמת היו בימי נחמיה.⁶² הגילוי של איגרות ואדי דליה אישר אמנם את ההשערה, אך אין בכוחו להכריע בדבר המשתמע ממנה. ברור שיש מקום למחלוקת בעניין זה, ולא יהא זה נכון לטעון לוודאות. עם זאת אנו שותפים לתחושת הבטן של רבים, כי הדמיון בין שני המקרים בולט מכדי שנוכל להאמין כי בשתי פרשיות שונות עסקינן. יתרה מזו, כבר טענו כי אידיעתו של יוספוס באשר לכרונולוגיה של התקופה הפרסית, השימוש שהוא עושה במקורות שביסודם לא היה ביניהם כל קשר, וההסתברויות ההיסטוריות הקשורות בעניין, מצביעים כולם על העמדה האחרת, המעמידה את המאורעות במאה החמישית, ואת יוספוס — כשוגה. אמנם מאכזב אולי להסיק, כי תפקידו בסוגייתנו של החומר החדש מוואדי דליה⁶³ אינו כה מרשים וגורלי כפי שטענו רבים. אך עם זאת הוא רב ערך, כי הוא מעניק לנו יתר ביטחון בהבנתנו כיצד הגיע יוספוס לטעותו. על כך עלינו להיות אסירי תודה. אך דומה כי לאור הראיות שבפנינו היום, אין להרחיק לכת מעבר לכך; לעשות כן פירושו לזרוק תינוק רחוק למי אמבטיה מלוכלכים.⁶⁴

62 כמה דוגמאות: W.F. Albright, 'The Date and Personality of the Chronicler', *JBL*, 40 (1921), p. 17, n. 111; צייטלין (לעיל, הערה 12), עמ' 57–58. בדומה לכך נוכל אף להביא כאן שני מלומדים, שכה הרחיקו לכת עד כדי שהניחו כי יוספוס בלבד פחה אלמוני של שומרון מימי אלכסנדר — עם סנבלט מימי נחמיה: 'קלזנר, היסטוריה של הבית השני, ירושלים תש"ט, ב, עמ' 45–50; ח' שמואלי, 'סנבלט החורוני, חתנו ויסוד מקדש גריזים', ח' בר-דרומא, חמ"י גבריהו וב"צ לוריא (עורכים), לזכר שמואל דים ז"ל (פרסומי החברה לחקר המקרא בישראל, ספר ה), ירושלים תשי"ח, עמ' 324–325.

63 ושל המטבעות הנזכרים בהערה 19.

64 באשר לחוקרים אחרים שפקפקו בכך שהנתונים העולים מאיגרות ואדי דליה מחזקים את דברי יוספוס, ראו לעיל, הערה 20.